

 Neslihan ER^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof., Ordu Üniversitesi,
nesli_er@hotmail.com

* Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Künye:

Cilt/Volume: 5
Sayı/Issue: 1
Sayfa/Page: 53-71

Geliş Tarihi/Received: 27 Mart 2024
Kabul Tarihi/Accepted: 23 Mayıs 2025
Yayın Tarihi/Publication Date: 15 Haziran 2025

Atıf/Cite as: Er, Neslihan. "Laiklik, İslam ve Devlet Müdahalesi: Fransız Örneği Üzerinden Bir İnceleme". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 5/1 (Haziran 2025), 53-71.

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaların CC BY-NC 4.0 Lisansı altında yayımlanmaktadır. İkonlar Font Awesome'a aittir.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 License. Icons by Font Awesome.

Laiklik, İslam ve Devlet Müdahalesi: Fransız Örneği Üzerinden Bir İnceleme Laïcité, Islam, and State Intervention : An Analysis though the French Case

Öz

Çalışma, Fransa'da İslam'ın kamusal alandaki konumunu, laiklik ilkesi çerçevesinde şekillenen devlet politikaları bağlamında sosyolojik bir bakışla ele almaktadır. Araştırmanın amacı, 1905 Laiklik Yasası'ndan günümüze kadar uzanan süreçte Fransız devletinin dinle ilişkisini, özellikle Müslüman topluluklara yönelik uygulamalar üzerinden değerlendirmektir. Laikliğin kamusal alanın sınırlarını şekillendiren ideolojik bir işlev taşıdığı ortaya konmuştur. Bu çerçevede laiklik, hukuki bir düzenlemenin ötesinde, ulusal kimlik tanımlarını biçimlendiren bir normlar sistemi olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; yasa metinleri, hükümet raporları, medya içerikleri, akademik yayınlar ve kamuoyu araştırmaları gibi veriler tematik içerik analiziyle incelenmiştir. Kuramsal zeminde ise Jürgen Habermas'ın kamusal alan teorisi ve post-seküler toplum kavramsallaştırmaları temel alınmıştır. Elde edilen bulgular, Fransız laikliği, teoride tarafsızlık ilkesine dayanmakla birlikte, uygulamada özellikle İslam'a ilişkin bazı tartışmalı düzenlemelere zemin hazırlayan bir görünüm sergileyebilmektedir. Başörtüsü krizi, "Müslüman sorunu" söylemi, göçmen politikaları ve güvenlik temelli yaklaşımlar, Müslüman kimliğin kamusal alandaki meşruiyetini tartışmalı hale getirmiştir. Hükümet kurumları, medya söylemleri ve akademik çevreler tarafından sergilenen tutumlar, İslam'ın dinî bir inanç olmanın ötesinde, siyasal bir tehdit olarak konumlandırılmasına yol açmıştır. Müslüman bireylerin farklılaşan dinî kimliklerinin pratik biçimleri ise bu tartışmaların dışında bırakılmakta; kamusal alanın katılımcı niteliği bu süreçte giderek zayıflamaktadır. Araştırma, Fransa'da İslam'ın kamusal bir sorun haline getirilişini ve bu dönüşümün kurumsal aktörler, politikalar ile ideolojik çerçeveler doğrultusunda yapılandırılmasını ortaya koymaktadır. Laiklik, güvenlik, kimlik ve kültürel müzakere temaları etrafında şekillenen analiz, Fransa'daki İslam tartışmalarının sosyolojik boyutlarıyla ele almaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Fransa'daki laiklik uygulamalarının İslam'a yönelik etkilerini anlamak amacıyla belirli bir araştırma sorusu etrafında şekillendirilmiş; nitel yöntemle yürütülen tematik içerik analiziyle yasal belgeler üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Laiklik, Kamusal Alan, Fransa'da İslam, Post-sekülerlik.

Abstract

This study examines the position of Islam in the public sphere in France from a sociological perspective, within the context of state policies shaped by the principle of laïcité. The aim of the research is to assess the French state's relationship with religion, particularly its practices towards Muslim communities, in the period from the 1905 Law on the Separation of Church and State to the present day. The findings reveal that laïcité functions not only as a legal framework but also as an ideological tool that defines the boundaries of the public sphere. In this regard, laïcité is understood as a normative system shaping definitions of national identity, rather than merely a legal arrangement. The study adopts a qualitative research methodology, employing thematic content analysis of data sources as legal texts, academic publications, and public opinion surveys. The theoretical framework is grounded in Jürgen Habermas's theory of the public sphere. The findings indicate that while French laïcité is based on the principle of neutrality in theory, in practice it often facilitates controversial regulations specifically targeting Islam. The discourse of the "Muslim problem" and security-oriented approaches have rendered Muslim identity increasingly contested within the public domain. The research reveals how Islam in France has been constructed as a public issue and how this transformation is shaped by institutional actors, political strategies, and ideological frameworks. Through an analysis centred around on themes of laïcité, security, identity, and cultural negotiation, the study explores the sociological dimensions of the debates surrounding Islam in France.

Keywords: Sociology of Religion, Laïcité, Public Sphere, Islam in France, Post-secularism.

Giriş

Fransa'da laiklik, cumhuriyet rejiminin temel dayanaklarından biri olarak kabul edilmekte ve kamu yaşamının düzenlenmesinde belirleyici bir çerçeve sunmaktadır. Ancak söz konusu ilke, özellikle İslam bağlamında, tarihsel olarak şekillenmiş bazı normatif varsayımlar eşliğinde işlemekte; böylece tarafsızlık ve çoğulculuk iddialarını çeşitli gerilimlerle karşı karşıya getirmektedir. Müslüman nüfusun artması, kamusal alanda dinî görünürlüğün çeşitlenmesi ve simgesel ya da yapısal tartışmaların ortaya çıkması, laiklik uygulamalarının yeniden değerlendirmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, devletin İslam'a yönelik yaklaşımı hukuki bir mesele olmanın ötesine geçerek kültürel, siyasal ve toplumsal düzlemlerde de tartışılmaktadır.

Jean Baubérot'a göre, bugün sıkça kullandığımız "laiklik" terimi, aslında 19. yüzyılın sonlarına kadar Fransız siyasi ve toplumsal hayatında yerleşik bir kavram değildir.¹ Bu bağlamda Fransız Devrimi, laiklik açısından yeni bir başlangıç niteliği taşımaktadır; zira devrim, laik devlet fikrini bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır: Devletin tüm inançlar karşısında tarafsız kalması, ruhban sınıfından bağımsız olması ve herhangi bir teolojik anlayışla özdeşleşmemesi gerektiği ilk kez bu dönemde açıkça dile getirilmiştir. Bunun sonucunda, laikliğin "nihai kıstasları" olarak tanımlanabilecek bir çerçeve oluşur: Bütün Fransızların yasalar önünde eşitliği, inançların özgürce savunulması, sivil bir anayasa ve resmi nikahın kabulü ile tüm dinî inançlara karşı medeni hakların güvence altına alınması.²

Baubérot, laikleşmenin bu yönünün devlet ile din arasında az ya da çok, karşılıklı bir bağımsızlaşmaya işaret ettiğini belirtmektedir. Ancak burada "karşılıklı" terimi bir simetri anlamına gelmez. Aksine, modern devlet bir iktidar pozisyonunu temsil ederken, din ise otoriteyi simgelemektedir. Bu ayrışmanın temel referansı ise yurttaşlar arasındaki sivil ve politik eşitlik ile vicdan özgürlüğünün herkes için mümkün kılındığı toplumsal pratiktir.

1905 tarihli Kilise ve Devletin Ayrılması Yasası üç temel ilkeye dayanmaktadır. Birincisi, yasanın 1. maddesiyle cumhuriyet devleti inanç özgürlüğünü güvence altına almaktadır ve kamu düzenine aykırı olmadığı sürece inançların gereklerinin yerine getirilmesine serbestlik tanımaktadır. İkinci ilke ise, artık meşru inancın kamu bütçesinden finanse edilmeyeceğine dair yasanın 2. maddesidir. Bu düzenleme, farklı dinler ve özel haklara sahip inanç toplulukları arasında eşitlik sağlamayı amaçlamaktadır. Üçüncü eşik ise 19. yüzyıl başında ifade edilen bu ilkenin, insan haklarının uluslararası düzeye taşındığı, Avrupa'nın bütünleştiği ve küreselleşme süreciyle birlikte devletin rolünün değişime uğradığı günümüz bağlamında yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Son olarak, Fransız Müslümanları Konseyi'nin kurulmasıyla birlikte, 1905 yasasının 4. maddesi, her ne kadar içeriği oldukça muğlak olsa da güncellenmiştir.³

Çalışmada, Fransa'daki laiklik politikalarının İslam üzerindeki etkisi, Jürgen Habermas'ın Kamusal Alan Teorisi ve post-sekülerlik tartışmaları çerçevesinde ele

¹ Jean Baubérot, *Laiklik Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005*, çev. Alev Er (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 6.

² Baubérot, *Laiklik*, 8.

³ Baubérot, *Laiklik*, 239-241.

alınmaktadır. Habermas'ın kamu yararını oluşturma sürecine dair geliştirdiği yaklaşım, farklı inanç ve yaşam biçimlerinin eşit koşullarda kamusal alana katılmasını savunmaktadır. Post-seküler toplum tartışmaları ise seküler bireylerle dinî aktörler arasında karşılıklı anlayışa dayalı ilişkilerin kurulmasını önermekte; dinin dışlanması yerine, müzakere yoluyla dönüşümünü vurgulamaktadır. Söz konusu teorik çerçeve doğrultusunda, Fransa'daki laiklik uygulamalarının ne ölçüde kapsayıcı ve eşitlikçi olduğu sorgulanmaktadır.

Araştırmanın temel amacı, Fransa'da laiklik ilkesinin İslam bağlamındaki işleyişini analiz etmek ve bu işleyişin kamusal alan üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Çalışma, 1905 Laiklik Yasası'ndan günümüze kadar uzanan süreçte laiklik ile din ilişkilerindeki dönüşümleri ele almakta; "Müslüman sorunu" söyleminin kamusal alanda hangi toplumsal ve kurumsal süreçlerle şekillendiğini incelemektedir. Entegrasyon politikaları kapsamında Müslüman kimliğe yüklenen anlamlar ve bunların kamusal alandaki yansımaları değerlendirilmektedir. Ayrıca alternatif kültürel yaklaşımlar ile eleştirel laiklik modellerinin toplumsal çoğulculuğa katkıları tartışılmaktadır.

Araştırma, nitel bir yaklaşımla tasarlanmış olup, Fransa'daki laiklik politikalarının İslam'a yönelik tutumunu tarihsel ve sosyolojik bir bakışla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada yöntem olarak belgesel tarama ve kavramsal içerik analizi birlikte kullanılmıştır. Fransız devleti ile İslam arasındaki ilişkiyi analiz edebilmek amacıyla yasa metinleri, kamu kurumlarına ait raporlar, hükümet açıklamaları ve akademik çalışmalar sistemli biçimde incelenmiştir. Özellikle Yüksek Entegrasyon Konseyi (HCI), İçişleri Bakanlığı ve çeşitli danışma kurullarının yayımladığı belgeler, devletin kurumsal yaklaşımını anlamak için temel kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.

Kullanılan tematik içerik analizi, araştırmanın kuramsal çerçevesiyle uyumlu biçimde yapılandırılmış ve veriler önceden belirlenen kavramlara göre sistemli olarak kodlanmıştır. "Laiklik", "İslam", "entegrasyon", "güvenlik", "kamusal düzen" ve "Cumhuriyet değerleri" gibi anahtar kavramlar üzerinden oluşturulan temalar doğrultusunda, metinlerde tekrar eden ifadeler, vurgular ve kurumsal yönelimler analiz edilmiştir. Örneğin, HCI raporlarında sıkça yer alan "kültürel bütünlük" ve "ortak değerler" gibi ifadeler, göçmen Müslüman kimliğinin laiklik çerçevesinde norm dışı bir alana yerleştirildiğini gösteren söylemler olarak değerlendirilmiştir. Böylece içerik analizi, sadece kavramsal çözümlemeyle sınırlı kalmamış; metinlerin üretildiği bağlamı da dikkate alan bir yaklaşımla yürütülmüştür.

Çalışmanın amacı, Fransa'da laiklik ilkesinin İslam'a yönelik kurumsal ve söylemsel etkilerini analiz ederek, din-devlet ilişkilerinin Müslüman topluluklar açısından yapılanma şeklini ortaya koymaktır. Araştırma, "Fransız laikliği Müslüman kimliğe karşı tarafsız ve kapsayıcı bir zemin sunmakta mıdır?" sorusundan hareketle, devlet politikalarının kamusal alandaki dinî görünürlük üzerindeki rolünü sorgulamaktadır. Bu amaçla nitel bir araştırma deseni benimsenmiş; yasa metinleri, resmî belgeler, medya içerikleri ve akademik çalışmalar tematik içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Bu yöntemsel yaklaşım sayesinde, devletin İslam'a yönelik müdahale biçimleri tarihsel süreklilik ve toplumsal etkiler bağlamında incelenmiştir.

İncelenen belgeler, Jürgen Habermas'ın Kamusal Alan Teorisi ve post-sekülerlik tartışmaları çerçevesinde, tematik kodlama yöntemiyle analiz edilmiştir.⁴ Metinlerde yer alan "laiklik", "entegrasyon", "İslam", "güvenlik", "kamusal düzen" ve "Cumhuriyet değerleri" gibi kavramlar, bağlamlarına göre yorumlanarak çözümlenmiştir. Yapılan analiz, söylemsel düzeyin ötesine geçerek tarihsel arka plan, kurumsal yapı ve toplumsal etkiler de dikkate alan kapsamlı bir değerlendirme sunmuştur.

Araştırma, ampirik saha verilerine dayanmamakla birlikte, mevcut literatür ve resmî belgelerin kapsamlı bir çözümlemesini sunarak Fransa'daki laiklik ve İslam ilişkisini yapısal yönleriyle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, teorik bir açıklama sunmakta; ileride yapılacak saha araştırmaları için kavramsal bir temel oluşturmaktadır.

Çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Fransa'daki laiklik ilkesinin tarihsel gelişimi ve devletin İslam'a yönelik kurumsal tutumu ele alınmıştır. İkinci bölüm, göç, İslam ve laiklik ilişkisini incelemektedir. Üçüncü bölüm, "Müslüman sorunu" söyleminin kamusal alandaki inşa süreçlerine odaklanmaktadır. Dördüncü bölümde, entegrasyon tartışmaları ve Müslüman kimliğin kamusal alandaki görünürlüğü değerlendirilmiştir. Son bölümde ise alternatif laiklik yaklaşımları, kültürel müzakere alanları ve çoğulcu kamusal yapıların gelişme potansiyeli incelenmiştir. Tüm bu bölümler, Habermas'ın kuramsal yaklaşımıyla ilişkilendirilmiş; dinin kamusal görünürlüğü, laik düzen açısından bir tehditten ziyade, demokratik çoğulluk için dönüştürücü bir imkân olarak ele alınmıştır.

1. 1905 Yasasından Günümüze: Fransa'da Din ve Devlet İlişkileri

Fransa'da 9 Aralık 1905 tarihinde kabul edilen yasa, devletin din karşısında tarafsız kalmasını yasal güvence altına almıştır. Yasa, inanç ve ibadet özgürlüğünü tanıırken, devletin herhangi bir dini tanımaması, desteklememesi ve finansal katkı sağlamaması ilkesine dayanmaktadır. Ancak bu çerçevede devlet ile dinî kurumlar arasında tamamen ayrı ve etkisiz bir ilişki olduğu anlamına gelmemektedir. Laiklik ilkesi, din ile devletin ayrılığını esas almakla birlikte, din alanında belirli bir düzenleme ve denetim yapılmasını da gerekli görmektedir. Dolayısıyla devletin siyasi ve ulusal düzeni dinî etkilerden koruması hedeflenmiş; fakat din alanı serbest bırakılmamış, devlet bu alanı izlemeye ve müdahalede bulunmaya devam etmiştir.⁵

Devletin düzenleyici ve denetleyici yaklaşımı, zamanla değişse de günümüzde etkisini sürdürmektedir. Örneğin, 1990'da Pierre Joxe liderliğindeki hükümetin Fransa İslam Konseyi'ni (CoRIF) kurma girişimi ve 2016'da Bernard Cazeneuve kabinesinin "Fransız İslam'ı" oluşturma hedefini açıklaması, devletin İslam'a yönelik kurumsal yapıyı şekillendirme isteğini göstermektedir.⁶ Süreç boyunca İçişleri Bakanlığı, İslam'ın laik düzenle uyumlu şekilde yapılandırılması için çeşitli idari araçlar geliştirmiştir. Söz konusu

⁴ Jürgen Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997).

⁵ Ahmet Kavas, "Fransa'da Din-Devlet Ayrımı Kanunu ve Ülkelerinde Dışlanan Din Adamlarının Osmanlı Devleti'ne Sığınması Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Nisan 2012), 111.

⁶ Şebnem Cansun, "Fransa'da İslam ve İslam'ın Kurumsal Temsili", *Avrupa'da İslam Politikaları*, ed. Kadir Canatan (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2021), 92.

yaklaşımın temel amacı, İslam'ı 1905 yasasının öngördüğü laik, tarafsız ve çokkültürlü kamu düzenine entegre etmektir.

Zamanla İçişleri Bakanlığı'nın İslam'ın kurumsallaşmasına doğrudan müdahil olduğu görülmektedir.⁷ Bakanlık, "İslam danışmanları" atamış ve imamlarla ilgili çeşitli denetim mekanizmaları geliştirmiştir. Söz konusu uygulamalar, ilk bakışta laikliğin tarafsızlık ilkesine uygun görünse de gerçekte devletin din alanına yönelik idari ve siyasi müdahalesinin arttığını ortaya koymaktadır.

Devletin İslam'la kurduğu özel ilişki, toplumsal tartışmalarda da etkisini göstermektedir. Özellikle kadının örtünmesi ve kadın bedeni etrafında şekillenen söylemler, İslam'ın kamu alanındaki görünürlüğünün en çarpıcı örneklerinden biridir. Zamanla bu tartışmalara, dinin kamu alanındaki yeri ve bireylerin dinî kimliklerini ifade etme hakkı gibi konular da eklenmiştir. Konuya ilişkin akademik çalışmalar ise çoğunlukla yazılı belgeler ve kurumlar üzerinden yürütülmekte, aktörlerin söylemleri bu kaynaklar aracılığıyla analiz edilmektedir. Yapılan incelemeler, yasama sürecinin ideolojik yönlerini ve siyasi-hukuki kurumlar arasındaki etkileşimleri anlamaya katkı sağlamakta; ayrıca "Müslüman öteki" imgesinin cumhuriyetçilik, liberalizm ve çok kültürlülük gibi değerlerle kurduğu ilişkiyi de ortaya koymaktadır.⁸

Fransız kamu alanında laikliğe ilişkin iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, devletin tüm bireylerden laiklik ilkelerini benimsemelerini beklediği normatif tutumdur. Diğeri ise, söz konusu ilkeyi hayata geçirirken din kurumlarına müdahaleyi meşrulaştıran idari araçlara dayanan daha pragmatik bir yaklaşımdır. Görünürde iki tutum arasında bir çelişki olsa da uygulamada bir arada var olabilmektedir. Nitekim kamu yöneticileri, İslam'ın kamusal alandaki etkilerini sınırlamaya yönelik müdahaleleri çoğu zaman laikliği koruma amacından çok, toplumsal düzeni sağlama, güvenliği koruma ve entegrasyon politikalarını sürdürme aracı olarak görmektedir. Bu bağlamda mesele, laiklik tanımını değiştirmekten ziyade İslam'ı mevcut laik kamusal düzene uyumlu bir yapıya dönüştürmektir.⁹

1980'lerin sonlarından itibaren devletin İslam ve imamlarla kurduğu ilişki belirgin biçimde artmıştır. Ortaya çıkan tablo, siyasi partiler üstü bir yaklaşımı, yani sağ ve sol fark etmeksizin bir elit mutabakatını yansıtmaktadır. Devletin bu alandaki stratejileri büyük ölçüde yabancı kökenli nüfusu denetleme ve siyasal eğilimleri izleme amacına yönelmiştir.¹⁰ Böyle bir yaklaşım, İslam'ı sürekli düzenlenmesi gereken bir alan olarak konumlandırmıştır.

Julien Beaugé ve Abdellali Hajjat gibi araştırmacılara göre, Fransız devletinin İslam'a yönelik yaklaşımı, özellikle İçişleri Bakanlığı'nın belirlediği siyasi öncelikler doğrultusunda

⁷ Fatih Özataş, "Dinsel Fundamentalizm ve İslamofobi Sarmalında "Fransa İslam'ı" Tartışmaları", *İlahiyat Akademi Dergisi* 14/2 (Aralık 2021), 192.

⁸ Solenne Jouanneau, "Faire Emerger un "Islam Français": Paradoxes d'une Action Publique Sous Contrainte (1970-2010)", *Sociologie* 8/3 (2017), 248.

⁹ Ömer Çaha, "Fransız Laikliğinde Yeni Evre: Kato-Laisizmden İslam Karşıtlığına Laikliğin Fransa'daki Evrimi", *Liberal Düşünce* 16/63 (Ağustos 2011), 54.

¹⁰ Jouanneau, "Faire Emerger un "Islam Français": Paradoxes d'une Action Publique Sous Contrainte (1970-2010)", 249.

şekillenmiştir. Söz konusu yaklaşımın gelişiminde, Vatandaşlık Komisyonu ve Yüksek Entegrasyon Konseyi gibi kurumların etkisi belirleyici olmuştur. İlgili kurumlar, İslam'ın bazı uygulamalarının Cumhuriyet değerleriyle uyumuna dair kamuoyu oluşturarak, "Müslüman sorunu" algısının kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır.¹¹

1980'lerin ikinci yarısından itibaren, Kuzey Afrika'daki İslami radikalizmin Fransa'daki yansımalarına dair endişeler artmıştır. Bu süreçte, Genel İstihbarat ve Bölgesel Gözetim Müdürlüğü yetkilileri, İslam'ı yalnızca bir inanç sistemi olarak değil, potansiyel bir siyasal tehdit olarak değerlendirmeye başlamıştır. Özellikle denetimsiz mescitlerin çevresinde gelişen faaliyetler, sistem karşıtı yapılarla ilişkilendirilmiş; böylece İslam, kamu güvenliği açısından öncelikli izleme alanlarından biri haline gelmiştir.¹²

Habermas'ın kamusal alan kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, 1905 yasasıyla şekillenen Fransız laiklik modeli, din-devlet ayrımını hukuki düzeyde kurumsallaştırmış olsa da din alanına yönelik denetleyici müdahaleleri dışlamamaktadır. Habermas'a göre modern kamusal alan, bireylerin eşit ve özgür koşullarda fikir alışverişinde bulunabildiği bir tartışma zemini. Ancak Fransa'da dinin kamusal alana katılımı, hâlâ yoğun biçimde denetlenmekte ve sınırlandırılmaktadır. Bu yaklaşım, dinî çoğulluğu tolere edilen ama sınırlandırılmış bir alanla sınırlandırmakta; Habermas'ın kapsayıcı katılım ilkesine ters düşmektedir. Fransız laikliği, çoğu zaman farklılıkları kabul etmekten çok, uyum talebine dayalı bir işleyiş sergilemektedir.

2. Göç, İslam ve Laiklik İlişkisi

Fransa'daki din-devlet ilişkilerinin tarihsel ve kurumsal yapısı, laiklik ilkesinin Müslümanlara yönelik bazı müdahaleleri meşrulaştıracak şekilde yeniden düzenlendiğini ve zamanla ilgili yaklaşımların dönüşüme uğradığını göstermektedir. Söz konusu müdahaleler, göçle birlikte ortaya çıkan Müslüman kimliğin kamusal alandaki görünürlüğüyle çakışsa da göç ve laiklik her zaman aynı temelden beslenmemektedir. Dolayısıyla, İslam'ın göç sürecindeki deneyimleri ile laiklik temelli müdahaleler arasındaki ilişki ayrı bir çerçevede ele alınmalıdır.

Fransız devleti, İslam'ı bir inanç sisteminin ötesinde, bir "göçmen dini" olarak da değerlendirmektedir. Bu algı, özellikle Kuzey Afrika kökenli işçilerin geçici göçmenler olarak görülmesine dayandırılmış; İslam, göçmenlerin geldikleri ülkelere olan bağlılıklarını sürdürmelerine hizmet eden bir unsur olarak algılanmıştır.¹³ 1976 yılında Göçmen İşçilerden Sorumlu Devlet Bakanlığı tarafından tüm valiliklere gönderilen bir genelgede, mescit açılmasını kolaylaştırmak amacıyla bazı yönergeler paylaşılmış; imam ve öğretmenlerin, Arapça ve Türkçe bilen kişiler arasından ve ilgili ülkelerin hükümetleriyle iş birliği içinde atanması önerilmiştir.¹⁴ Ayrıca kamu yetkilileri, ibadetin yalnızca camilerde değil, işyerleri

¹¹ Julien Beaugé-Abdellali Hajjat, "Élites Françaises et Construction du "Problème Musulman" Le Cas du Haut Conseil à l'Intégration (1989-2012)", *Sociologie* 5/1 (Mart 2014), 38.

¹² Jouanneau, "Faire Emerger un "Islam Français": Paradoxes d'une Action Publique Sous Contrainte (1970-2010)", 251.

¹³ Öztaş, "Dinsel Fundamentalizm ve İslamofobi Sarmalında "Fransa İslam'ı" Tartışmaları", 193.

¹⁴ Gilles Kepel, *Les Banlieues de l'Islam: Naissance d'une Religion en France* (Paris: Seuil, 2015), 143.

ve işçi yurtları gibi mekânlarda da sürdürülebilmesi için destekleyici bir tutum benimsemiştir.

Söz konusu uygulamalar, 1905 yasının vicdan ve ibadet özgürlüğüne dayalı tarafsızlık anlayışıyla tam olarak örtüşmemektedir. Daha çok, 1970'li yıllarda Fransa'nın göç politikalarında öne çıkan "geri dönüş" paradigmasının bir uzantısı olarak görülmelidir. O dönemde İslam, bir yandan göçmenlerin köken kültürüyle bağlarını sürdürmelerine imkân tanıyan bir unsur olarak görülürken; diğer yandan sendikal hareketlere ve sol ideolojiye karşı bir denge aracı olarak değerlendirilmiştir. Zamanla bu yaklaşım değişmiş, Fransa'da kalmayı seçen göçmenler için entegrasyona odaklanan yeni politikalar geliştirilmeye başlanmıştır. Böylece göç yönetiminde ikinci bir evreye geçilmiş ve daha kalıcı çözümler aranmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak İslam, Fransa'da Katoliklik, Protestanlık ve Yahudilikten sonra sayıca en büyük ikinci din hâline gelmiştir. Bu gelişmeyle birlikte, ibadet yerlerine erişimde eşitlik, kamu medyasında dinî programlara yer verilmesi ve din hizmetlerinin kamu kurumları tarafından desteklenmesi gibi talepleri gündeme gelmiştir. Devletin taleplere verdiği yanıt zamanla değişmiş; sembolik ve yapısal entegrasyon yönünde adımlar atılmıştır. Ancak bu dönüşüm, kurumlar arası iş birliği ve siyasi istikrar koşullarına bağlı olarak yavaş ve aşamalı bir biçimde gerçekleşmiştir.¹⁵

Göçün ilk dönemlerinde, Kuzey Afrika kökenli göçmenler Fransız toplumuyla bütünleşme konusunda genellikle mesafeli bir tutum sergilemiştir. O dönemde İslam, gündelik yaşamın merkezinde değil; daha çok göçmenlerin geldikleri ülkelere olan bağlılığını sürdürmelerine yardımcı olan bir unsur olarak arka planda kalmıştır. Söz konusu aidiyet duygusu, kökenle kurulan güçlü bağlar ve geri dönme umudu etrafında şekillenmiş; bu çerçevede göçmenlerin Fransız toplumuna aktif katılımını sınırlamış ve entegrasyonu geciktirmiştir. Ancak ikinci ve üçüncü kuşakların kamusal alandaki varlığı arttıkça, Fransa'daki Müslüman topluluğun yapısı da değişmiştir. Özellikle genç kuşaklar için dinî kimlik, kişisel inancın ötesine geçerek toplumsal aidiyetin bir parçası hâline gelmiştir. Bazı ailelerde İslam, geleneksel değerleri ve aile yapısını korumanın bir yolu olarak önem kazanmış; böylece dinin sadece özel değil, kamusal alandaki rolü de yeniden tanımlanmaya başlamıştır.

Paris çevresindeki düşük gelirli banliyölerde yaşayan Müslüman topluluklar, entegrasyon düzeyleri ve topluma uyum potansiyelleri bakımından akademik ve toplumsal tartışmalara konu olmuştur. Tartışmalarda genellikle din ile sosyal uyum ilişkisi öne çıkarken, din ile suç arasındaki ilişki daha az ele alınmıştır. Oysa bazı kontrol teorileri, dinî inançların sapma davranışlarını sınırlayıcı etkiler taşıyabileceğini savunmuştur. Örneğin, 1852'de Yargıtay Başkanı Alphonse Berenger, yaygın dinî ve ahlaki eğitimi suçla mücadelede etkili bir araç olarak tanımlamıştır. Alfred Fouillée, Hristiyanlığın bireyler üzerindeki ahlaki etkisinin suç oranlarını düşürebileceğini ileri sürerken; Gabriel Tarde ise suçluluğu, geleneksel değerlerin zayıflaması ve dinsizliğin yayılmasıyla ilişkilendirmiştir. 20. yüzyıl

¹⁵ Jouanneau, "Faire Emerger un "Islam Français": Paradoxes d'une Action Publique Sous Contrainte (1970-2010)", 250.

boyunca din, suç ve toplumsal bütünleşme arasındaki ilişki farklı açılardan incelenmeye devam etmiştir. Son dönem araştırmalarından Hugues Lagrange, benzer sosyoekonomik koşullarda bile suç oranlarının bireylerin kültürel ve ailevi kökenlerine göre farklılık gösterebildiğini ortaya koymuştur. Lagrange, suç oranlarını doğrudan dinle ilişkilendirmemekle birlikte, aile yapısı ve kültürel arka planın bu tür davranışlar üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Özellikle Sahra altı Afrika ve Kuzey Afrika kökenli Müslüman gençler, Fransız veya Avrupa kökenli akranlarına göre daha yüksek suç eğilimleri göstermektedir. Ortaya çıkan tablo, entegrasyon politikalarının kültürel farklılıkları da dikkate alacak şekilde yeniden düşünülmesi gerektiğini göstermektedir.

Fransa'da yapılan niteliksel araştırmalar, Müslüman bireylerin İslam'ı yaşama biçimlerinin oldukça farklılaştığını göstermektedir. Kimileri İslam'ı etik değerlere dayalı bir yaşam rehberi olarak görürken, bazıları ritüellere odaklanan, dogmatik ya da Selefi yorumları benimsemektedir. Ortaya çıkan çeşitlilik, bireysel yaşam deneyimleri ile toplumsal bağlamın dinî yönelimler üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Araştırmalarda dört temel Müslüman profili tanımlanmıştır: Yüzeysel Müslümanlar, literalist bir yaklaşım benimseyen ancak dinî aidiyetini yüzeysel düzeyde sürdüren bireylerdir. Dışlayıcı Müslümanlar, genellikle hapisane deneyimi yaşamış, Selefi çizgiye yakın, kurumlarla çatışma içinde olan kişilerdir. Militan Müslümanlar, Anglo-Sakson ülkelerdeki örneklere benzer şekilde kolektif dinî pratikleri savunmakta ve kamusal alanda görünürlük talep etmektedir. Sağduyulu Müslümanlar ise ahlaki değerlere dayalı bir din anlayışı geliştirerek Fransız laik düzeniyle uyumlu bir yaşam tarzı sürdürmektedir.¹⁶

Selefi yönelimli bireyler, İslam'ı katı, literalist ve eskatolojik bir yaklaşımla yorumlamaktadır. Bu kişilerin bir kısmı gençlik dönemlerinde suça eğilimli bir yaşam tarzına sahipken, zamanla Sünnî İslam'ın daha sert yorumlarına yönelmiştir. Hapishaneler, banliyö toplulukları ve dijital platformlar gibi ortamlarda şekillenen dinî anlayış, bazı örneklerde küçük suçlardan uzaklaşmayı sağlasa da zamanla Batı toplumlarına veya farklı dinî gruplara karşı radikal söylemlerin gelişmesine de zemin hazırlayabilmektedir. Ancak toplum içinde Selefi düşüncüyü benimseyen bireylerin oranı oldukça düşüktür.

3. Fransa'da Laiklik ve 'Müslüman Sorunu'nun İnşası

1980'li yılların başından itibaren, Fransız kamuoyunda "Müslüman sorunu" olarak adlandırılan tartışmalar, siyasal ve entelektüel elitler tarafından toplumsal bir mesele olarak şekillendirilmeye başlanmıştır. Kamu sosyolojisine göre, her toplumsal olay kendiliğinden bir kamu sorununa dönüşmez; bu statü, belirli koşulların bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu dönüşüm için üç temel koşul gerekmektedir: Bilgi koşulu (olayların seçilip belirli bir şekilde yorumlanması), normatif koşul (olayların toplumsal değerler çerçevesinde sorun olarak algılanması) ve örgütlenme koşulu (sosyal aktörler tarafından kolektif eylemle

¹⁶ Yıldız, "İslam et le Lien dans les Quartiers Défavorisés d'Ile-de-France", 79.

desteklenmesi).¹⁷ Söz konusu koşulların bir araya gelişi, İslam'ın kamu alanında tartışılan bir meseleye dönüşmesini mümkün kılmıştır.

İnşa sürecindeki önemli bir eksiklik, İslam'ın bir sorun olarak tanımlanmasının küresel gelişmelerle ilişkisine yeterince açıklık getirilmemesidir. Bu bağlamda, "Müslüman sorunu" etrafında uzmanlaşan elitlerin sosyolojik konumları ve söz konusu konumlar üzerinden geliştirilen ulusal uzlaşma çabaları dikkat çekmektedir. "Elit" kavramı, tek bir bütünlükten ziyade farklı sosyal alanlarda faaliyet gösteren ve çoğu zaman rekabet hâlinde olan aktörlerin oluşturduğu bir yapıyı ifade etmektedir. Pierre Bourdieu ve Luc Boltanski'ye göre, egemen ideolojinin temel işlevlerinden biri, yöneticiler arasındaki farklılıkları görünmez kılarak ahlaki bir uzlaşma üretmek ve toplumsal düzeni sürdürmektir.¹⁸ Bu çerçevede değerlendirildiğinde, elit gruplar arasındaki rekabete rağmen "Müslüman sorunu" etrafında oluşan ortak tutumun ortaya çıkış süreci daha iyi anlaşılmaktadır.

Sürecin kurumsal düzeydeki en önemli aktörlerinden biri, 1989 yılında kurulan Yüksek Entegrasyon Konseyi'dir (HCI). Terör saldırılarının öncesinde ve sonrasında HCI, kamuoyunun yönlendirilmesinde merkezî bir rol oynamış; siyasi otoritelere ve medyada sunduğu raporlar ve önerilerle kamu sorunlarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Farklı siyasi görüşlerden gelen siyasetçiler, akademisyenler, bürokratlar ve gazetecilerden oluşan söz konusu yapı, kamusal algıyı belirli bir çizgide standartlaştıran bir platform işlevi görmüştür.¹⁹ Ancak HCI'deki uzlaşma, kendiliğinden oluşmuş bir birliktelikten çok, farklı konumlardaki aktörlerin yürüttüğü sembolik çabaların sonucudur. 1989-2012 yılları arasında, özellikle 2000-2002 döneminde, HCI'nin söyleminde ve iç yapısında dikkat çekici değişimler yaşanmış; bu da kurum içindeki gerilimlerin artmasına yol açmıştır. Konseyin söylemindeki tutarsızlıklar ve sosyal alanlarla ilişkilerindeki dalgalanmalar, Fransa'da İslam'ın sürekli olarak sorun haline getirildiğini gösteren çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır.²⁰

HCI'den önce görev yapan Vatandaşlık Komisyonu, göç olgusunu "Müslüman sorunu" ile birlikte ele almış ve göçmen toplulukların entegrasyon sürecine odaklanmıştır. Komisyon raporlarında, Avrupa'dan gelen göçmenler ile Kuzey Afrika ve Sahra Altı Afrika kökenliler arasındaki kültürel farklara dikkat çekilmiş olsa da bu yaklaşım göçün çok yönlü doğasını tam olarak yansıtmamıştır. Yine de komisyon, sömürgecilik döneminden kalan "asimile edilebilir Avrupalılar/asimile edilemez Afrikalılar" ayrımını reddetmiş; Fransız eğitim sisteminin, göçmen çocukların kültürel uyumuna katkı sağlayabileceğini savunmuştur. Öte yandan İslam'ın bireysel haklarla çelişebileceğine dair kaygılar da dile getirilmiş; özellikle İslamolog Bruno Etienne bu görüşü açıkça ifade etmiştir.²¹ Ancak Müslümanların ibadet oranlarının düşük olması (%5'in altında) nedeniyle, İslam'ın kamu düzeni açısından ciddi

¹⁷ Beaugé-Hajjat, "Élites Françaises et Construction du "Problème Musulman" Le Cas du Haut Conseil à l'Intégration (1989-2012)", 32.

¹⁸ Pierre Bourdieu-Luc Boltanski, "La Production de l'Ideologie Dominante", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 2/2-3 (Haziran 1976), 67.

¹⁹ Beaugé-Hajjat, "Élites Françaises et Construction du "Problème Musulman" Le Cas du Haut Conseil à l'Intégration (1989-2012)", 32.

²⁰ Beaugé-Hajjat, "Élites Françaises et Construction du "Problème Musulman" Le Cas du Haut Conseil à l'Intégration (1989-2012)", 33.

²¹ Neslihan Er, *Bruno Etienne Sosyolojisiinde Müslüman Toplum* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2024), 49.

bir tehdit oluşturmadığı ve entegrasyonun önünde mutlak bir engel teşkil etmediği yönünde değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu yaklaşım, Vatandaşlık Komisyonu ve aynı zamanda HCI'nin ilk başkanı olan Marceau Long'un tutumunda da yansıma bulmuştur.²²

1989 yılı Fransa'da "Müslüman sorunu"nun kamuoyunda görünür hâle geldiği önemli bir dönüm noktasıdır. Aynı yıl yaşanan iki olay söz konusu süreci şekillendirmiştir: Salman Rüşdi'nin *Şeytan Ayetleri* romanının yol açtığı uluslararası kriz ve Creil kentindeki bir okulda meydana gelen başörtüsü krizi. İlk olay daha çok dış politika ve kamu düzeni bağlamında ele alınmıştır. Buna karşılık Creil'deki kriz, Fransa'daki Müslümanların Cumhuriyet değerleriyle ilişkisini doğrudan sorgulayan, daha derin bir iç tartışmayı başlatmıştır. Medya, her iki olayı birbirine bağlayarak küresel İslam tehdidinin Fransa'daki yansımaları üzerinden tartışmayı derinleştirmiş; böylece İslam, köktendincilik ve laiklik arasındaki gerilim, kamuoyunda merkezî bir mesele hâline gelmiştir.²³

Creil'deki bir okulda üç kız öğrencinin başörtüsünü çıkarmayı reddetmeleri nedeniyle okuldan uzaklaştırılması, büyük bir kamu tartışmasına yol açmış ve dönemin sosyalist hükümetini zor durumda bırakmıştır. Michel Rocard liderliğindeki hükümetin kararsız tutumu özellikle sol entelektüel çevrelerde eleştirilmiştir; Eğitim Bakanı Lionel Jospin'in daha esnek yaklaşımı ise parti içinde görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Sağ muhalefet ise yaşanan krizi, göç politikalarının başarısızlığına işaret eden bir örnek olarak değerlendirmiştir. Tartışmalar büyüyünce hükümet, hukuki bir görüş için konuyu Danıştay'a taşımış; ardından yayımlanan Jospin genelgesiyle başörtüsü meselesinin okul yönetimleri tarafından çözülmesi önerilmiştir.²⁴

2000'li yılların başında Yüksek Entegrasyon Konseyi tarafından yayımlanan raporda, "kültürel bütünlük, Cumhuriyet değerlerinin ortak şekilde benimsenmesiyle mümkündür" ifadesi yer almıştır. Söz konusu söylem, Fransız laikliğinin toplumsal uyum beklentisini normatif bir çerçevede kurduğunu göstermektedir. Raporda entegrasyon, kültürel homojenlik temelinde tanımlanmakta; göçmen Müslüman kimlik ise çoğulcu değil, denetleyici bir laiklik anlayışı içinde değerlendirilmektedir. Aynı belgede, başörtüsü gibi dinî semboller "kamu düzenini tehdit eden simgesel görünürlükler" olarak tanımlanmış ve bu tür görünürlüklerin güvenlik ve uyum çerçevesinde sınırlandırılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu yaklaşım, devletin Müslüman kimliğe yönelik müdahalelerini laiklik ilkesinin ötesinde, ulusal kimlik tanımıyla da şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Süreç boyunca hükümetin benimsediği "depolitizasyon" stratejisi, başörtüsü meselenin aşırı sağ söylemler tarafından araçsallaştırılmasını önlemeyi hedeflemiştir. Uygulanan yöntem, farklı görüşleri bürokratik bir zeminde dengelemeye çalışmış ve konuyu teknik-idari bir meseleye indirgemıştır. Danıştay'dan görüş alınması ve ardından yapılan hukuki düzenlemeler, sorunun siyasi tartışmalardan uzaklaştırılarak devletin kontrolü altında

²² Fikret Karaman, "Fransa İslam Konseyi Üzerine Bir İnceleme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (Ağustos 2004), 120.

²³ Öztaş, "Dinsel Fundamentalizm ve İslamofobi Sarmalında "Fransa İslam'ı" Tartışmaları", 198.

²⁴ Beaugé-Hajjat, "Élites Françaises et Construction du "Problème Musulman" Le Cas du Haut Conseil à l'Intégration (1989-2012)", 34.

yeniden tanımlanmasına olanak tanımıştır.²⁵ Bu doğrultuda kurulan Bakanlıklar Arası Uyum Komitesi ve Yüksek Entegrasyon Konseyi (HCI), yalnızca entegrasyon politikaları üretmekle kalmamış, kamuoyunu yönlendirme ve toplumsal gerilimi azaltma görevini de üstlenmiştir.²⁶

HCI'nin yapısı, üst düzey bürokratlar, akademisyenler ve medya mensuplarının ağırlıkta olduğu; ancak toplumsal temsili sınırlı bir platform olarak şekillenmiştir. Söz konusu yapı, “Müslüman sorunu”nun sınırlarını belirleyen ve bu sorunu Cumhuriyet’in laiklik anlayışı içinde yeniden tanımlayan bir kurum işlevi görmüştür. 1989’daki başörtüsü krizine ilişkin yayımlanan HCI raporları da Konseyin kurumsal kimliğinin oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır.²⁷

1990’ların ortalarından itibaren HCI’nin yaklaşımında kademeli bir değişim yaşanmış; sınırlı da olsa bazı sivil toplum temsilcileri ve akademik çevrelerden bağımsız aktörler kuruma dâhil edilmiştir. Bu açılım, entegrasyon politikalarının daha bilimsel ve çok boyutlu temellere dayanmasını sağlamıştır. Özellikle sosyal bilimlerin göç ve din ilişkisine yönelik katkıları kurumsal çalışmaların parçası hâline gelmiştir. Aynı dönemde hazırlanan HCI raporları, entegrasyon sorunlarının kültürel farklılıkların ötesinde, ekonomik ve toplumsal eşitsizliklerden de kaynaklandığını vurgulamıştır. Başörtüsü takan kadınlara yönelik dışlayıcı tutumlar ise söz konusu eşitsizliklerin somut göstergelerinden biri olarak değerlendirilmiştir.

Tüm gelişmeler, Fransa’daki “Müslüman sorunu”nun devlet eliyle kurumsallaştırdığını ve laiklik çerçevesinde yeniden tanımlandığını göstermektedir. Habermas’ın kamusal alan kuramı açısından değerlendirildiğinde ise ortaya çıkan tablo, iletişim ve karşılıklı anlayışa dayalı kamusal tartışmalardan çok, bürokratik ve teknokratik müdahalelerin öne çıktığı bir düzenlemeler rejimini yansıtmaktadır. Böyle bir yaklaşım, toplumsal sorunları müzakereyle değil yukarıdan tanımlayarak çözmeyi tercih etmekte; bu da kamusal alanın çoğulcu ve katılımcı yapısını zayıflatmaktadır.

4. Fransa’da Müslüman Entegrasyonu: Kimlik, Güvenlik ve Toplumsal Gerilimler

2005’te banliyölerde yaşanan isyanlar, Fransa’dan Suriye’ye giden cihatçılar ve 2015’teki *Charlie Hebdo* saldırıları gibi olaylar, Müslüman göçmen kökenlilerin entegrasyonu konusunu yeniden kamuoyunun gündemine taşımıştır. Özellikle son yirmi yılda, göçmenlik tartışmaları giderek daha çok Fransa vatandaşı olan Müslüman bireylerin kimlik, aidiyet ve toplumsal uyum sorunları etrafında yoğunlaşmıştır. 1950’lerde Kuzey Afrika’dan gelen ilk göçmenlerden bu yana, Müslüman toplulukların sosyal yapılarında belirgin değişimler yaşanmış; dinî kimliklerin ifade biçimleri çeşitlenmiş ve devlet ile İslam arasındaki ilişki daha hassas bir hâl almıştır.²⁸

²⁵ Beaugé-Hajjat, “Élites Françaises et Construction du “Problème Musulman” Le Cas du Haut Conseil à l’Intégration (1989-2012)”, 35.

²⁶ Sümeyye Gediklioğlu, “Fransa’da İslamofobi”, *Kadim Akademi SBD* 2/2 (Aralık 2018), 140.

²⁷ Beaugé-Hajjat, “Élites Françaises et Construction du “Problème Musulman” Le Cas du Haut Conseil à l’Intégration (1989-2012)”, 36.

²⁸ Faruk Bilici, “Fransa’da İslam”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (Mart 2012), 180.

Son yıllarda yapılan kamuoyu araştırmaları, Fransa'daki Müslümanların entegrasyonuna dair toplum genelinde yaygın bir memnuniyetsizlik olduğunu göstermektedir. Yaygın kanaate göre, Müslümanların dinî ve kültürel değerleri, Fransız toplumu ve Cumhuriyet'in laik ilkeleriyle uyumsuzluk yaratmaktadır. Örneğin, Ekim 2012'de IFOP tarafından *Le Figaro* gazetesi adına yapılan bir ankette, 18 yaş üstü 1736 kişiyle gerçekleştirilen ölçümde, katılımcıların %67'si Müslümanların yeterince entegre olmadığını belirtmiştir. Ayrıca %52'lik bir kesim, bu durumu Fransız toplumu ile Müslümanlar arasındaki kültürel farklara bağlamıştır. Elde edilen bulgular, Fransa'da laikliğin hukuki bir ilkenin ötesinde, toplumsal bir norm haline geldiğini ve entegrasyon sorunlarının bu norm etrafında sürekli yeniden tartışıldığını ortaya koymaktadır.²⁹

Sosyolojik analizler, entegrasyon krizinin arka planında iki temel gerilim alanına dikkat çekmektedir: Müslüman toplulukların kültürel özellikleri ile Fransız devletinin, asimilasyona dayalı geleneksel politikalarından daha esnek bir modele geçme çabası. Bu çerçevede farklı görüşler öne çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar, entegrasyonun zamanla ve birkaç kuşak boyunca gerçekleşebileceğini savunurken; bazıları sürecin kendiliğinden doğal yollarla ilerleyeceğini düşünmektedir. Gilles Kepel de söz konusu tartışmalara önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle 1980'li yıllarda Montfermeil ve Clichy-sous-Bois gibi bölgelerde faaliyet gösteren Tebliğ Cemaati'ne odaklanan Kepel, dinin toplumsal sapma davranışlarını azaltmadaki rolünü vurgulamıştır. Cemaatin, uyuşturucu bağımlılığı gibi sorunlarla mücadelede dinî pratikleri bir tür rehabilitasyon aracı olarak kullandığı gözlemlenmiştir. Söz konusu örnek, dinin bireysel inancın ötesinde, toplumsal normlara uyumu kolaylaştıran işlevsel bir unsur da olabileceğini göstermektedir.³⁰

Hugues Lagrange ve Marco Oberti, Fransa'nın cumhuriyetçi entegrasyon modelinin birçok birey, özellikle de sağduyulu Müslümanlar tarafından olumlu karşılandığını belirtmektedir. Bazı bireyler, dinî kimliklerini bütüncül biçimde yaşasalar bile, kamusal alanda bu kimliği daha az görünür kılmayı tercih ederek bireysel özgürlük ile toplumsal uyum arasında denge kurmaktadır. Entegrasyon sürecinde en kırılgan grubu ise 18-24 yaş arası gençler oluşturmaktadır. Ayrıca, bazı katılımcıların diğer dinî gruplara karşı daha az hoşgörülü tutumlar sergilediği de mülakatlar aracılığıyla tespit edilmiştir.³¹

Yapılan anketler, Müslüman bireylerin bir kısmının iş hayatına, siyasete ve sosyal etkinliklere aktif olarak katıldığını ve bu anlamda topluma büyük ölçüde entegre olduğunu göstermektedir. Ancak birçok kişi, dinî inançlarının sosyal statülerini belirleyen bir unsur olarak öne çıkmasını istememektedir. Fransız Müslüman İbadet Konseyi gibi temsilci kurumlar yerine, birey ile devlet arasında doğrudan ilişkiyi esas alan cumhuriyetçi modeli destekleyenlerin sayısı da az değildir. Camiye düzenli katılım oranlarının düşük olması, birçok Müslümanın dinini daha çok özel alanda ve bireysel düzeyde yaşadığını, topluluk merkezli yaklaşımlardan uzaklaştığını göstermektedir. Bu yaklaşımı benimseyen bazı kişiler, dinî kimliğin kamusal alanda açık şekilde sergilenmesini gereksiz bulmakta, hatta

²⁹ Tank Yıldız, "İslam et le Lien dans les Quartiers Défavorisés d'Ile-de-France", *Sociétés* 4/138 (2017), 75.

³⁰ Kepel, *Les Banlieues de l'Islam: Naissance d'une Religion en France*, 65.

³¹ Yıldız, "İslam et le Lien dans les Quartiers Défavorisés d'Ile-de-France", 81.

eleştirmektedir. Aynı zamanda, dinin siyasal bir araç hâline getirilmesine yönelik eleştiriler de yaygındır. Müslümanlar, diğer vatandaşlarla eşit şekilde algılanmak istemektedir.³²

Dışlayıcı Müslümanlar sayıca az olsa da Selefi eğilimli söylemler, zaman zaman yüzeysel Müslümanlar üzerinde sembolik etkiler yaratabilmektedir. Devlet kurumlarına ve toplumsal düzene karşı mesafeli ya da olumsuz tutum sergileyen bu bireylerin, alternatif bir karşı-toplum inşa etme niyetinde oldukları gözlemlenmektedir. Öte yandan bazı kişilerin dinî yönelimleri, toplumsal entegrasyon, mesleki başarı ve kişisel gelişimle çelişmemektedir. Yapılan mülakatlar, inancın bireysel yaşamla uyumlu biçimde sürdürülebileceğini ortaya koymaktadır.

Militan Müslümanlar, İslami kimliğin kamusal alanda daha görünür olmasını, İslam'ı temsil eden kurumların desteklenmesini ve devlet kurumlarında daha fazla temsil hakkı tanınmasını talep etmektedir. İlgili grup, İslam'ın kültürel değerlerini daha geniş toplumsal kesimlere ulaştırmayı hedeflemektedir. Laik düzende bu taleplerin ne şekilde karşılandığı ise önemli bir tartışma konusudur.³³

Fransa'daki Müslümanların entegrasyonuna dair tartışmalar, Jürgen Habermas'ın normatif çoğulculuk ve post-seküler toplum anlayışı çerçevesinde değerlendirildiğinde daha net biçimde anlam kazanmaktadır. Kimlik, aidiyet ve görünürlük gibi meselelerin çoğunlukla güvenlik odaklı ve normatif uyum beklentisiyle ele alınması, kamusal alanın kapsayıcılığına dair umutları zayıflatmaktadır. Habermas'ın önerdiği iletişim temelli ve çoğul katılıma açık kamusal yapı yerine, Fransa'da dinî farklılıklar gözetim, yönlendirme ve sınırlama yoluyla kontrol edilmektedir. Müslümanların dinî pratikleri ise toplumsal zenginliğin bir parçası olarak değil, çoğu zaman bir düzen sorunu olarak görülmekte; bu da eşitlik temelli, çoğulcu bir yurttaşlık anlayışının gelişimini engellemektedir.

5. Fransa'da İslam, Laiklik ve Kültürel Müzakere

Fransa'daki Müslüman toplulukların İslam'la kurduğu ilişki yalnızca bireysel inanç düzeyiyle sınırlı değildir; kimlik, aidiyet ve kamusal temsil boyutlarıyla Batı'daki İslam tartışmalarının merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda, Fransa'da İslam'ın moderniteyle ilişkisi düşünsel ve pratik düzeylerde sürekli tartışılmaktadır. Müslümanların büyük bölümü, laiklik ilkesiyle şekillenen bir toplumda dinî kimliklerini ifade edebilmek için farklı stratejiler geliştirmektedir. Ancak bazı marjinal gruplar, daha kapalı ve kolektif yaşam biçimlerini tercih ederek söz konusu genel eğilimden ayrışmaktadır. İslam'ın bireysel inançtan toplumsal temsile uzanan geniş bir yelpazedeki farklı yorumları, Fransa'daki iç dengelerin ötesine uzandığını ve Müslüman ülkelerin küresel konumlarıyla olan ilişkileri de yansıtmaktadır.³⁴

Bu çerçevede, Batı ve İslam medeniyetleri arasında karşılıklı anlayışa dayalı bir kültürel sentez arayışı dikkat çekmektedir. Sosyal ve kültürel referanslar üzerinden İslam'a bağlı olan bazı entelektüeller ve sanatçılar, İslam'ın Batı kültürüyle ilişkisini yeniden düşünmeyi ve iki

³² Çaha, "Fransız Laikliğinde Yeni Evre: Kato-Laisizmden İslam Karşıtlığına Laikliğin Fransa'daki Evrimi", 58.

³³ Yıldız, "İslam et le Lien dans les Quartiers Défavorisés d'Ile-de-France", 82.

³⁴ Sossie Andezian, "L'Islam dans la France d'Aujourd'hui", *Autres Temps. Les Cahiers du Christianisme Social* 10 (1986), 43.

dünya arasında yapıcı bir etkileşim kurmayı amaçlamaktadır. Söz konusu doğrultuda yürütülen kurumsal girişimlerden biri de 1979'da Cenevre merkezli olarak kurulan *Islam et Occident* Derneği'dir. Dernek, İslam ve Batı dünyaları arasında kültürel ve bilimsel iş birliğini teşvik ederken, kimliklerin korunmasını ve evrensel değerlerin birlikte geliştirilmesini hedeflemektedir.³⁵

Fransa'daki kültürel müzakere çabalarının bir başka örneği, 2011 yılında Alsace bölgesindeki MISHA (Université Interdisciplinaire des Sciences Humaines Appliquées) bünyesinde dört doktora öğrencisi tarafından kurulan *Educ-Rel* Derneği'dir. Dernek, dinî olgulara antropolojik bir bakış geliştirmeyi ve laiklik ilkesine saygı çerçevesinde dinin toplumsal varlığını anlamayı amaçlamaktadır. Etkili bir laiklik modeli savunan *Educ-Rel*, çok kültürlü ve çok dinli bir toplumda farklılıkların tanınmasını ve karşılıklı saygı temelinde birlikte yaşama kültürünün gelişmesini desteklemektedir. Dernek, bilgi üretimi ile toplumsal uyum arasında bağ kurarak, kültürel çeşitliliği bir tehdit değil, toplumsal bir zenginlik olarak değerlendirmeyi mümkün kılan bir tartışma zemini sunmaktadır.

Educ-Rel'in pratik katkıları, Fransa Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı sosyokültürel merkezler ve sosyal hizmet birimleriyle yürüttüğü danışmanlık çalışmaları aracılığıyla görünür hâle gelmektedir. "Bir animatör başörtüsü takabilir mi?" veya "Kamuya ait bir mekân bayram kutlamaları için Müslümanlara tahsis edebilir mi?" gibi sorular, derneğin uzmanlık alanına giren temel konular arasındadır. *Educ-Rel*, bu tür sorulara teknik yanıtlar vermekle kalmayıp, laikliğin daha çoğulcu bir yorumuna dayanan yeni bir toplumsal anlayışın gelişimine de katkı sağlamaktadır.³⁶ Ancak kapsayıcılığı önceleyen yaklaşımlar, Fransa'daki laiklik anlayışının tarihsel kökenleriyle çoğu zaman çatışmaktadır. Edgar Morin, Fransız laikliğinin tarafsız bir ilke değil, pozitivist bir inanç sistemi üzerine kurulu olduğunu savunmakta ve bunu "kato-laiklik" kavramıyla açıklamaktadır. Morin'e göre, Üçüncü Cumhuriyet döneminde şekillenen laiklik anlayışı, hoşgörü ve çoğulculuktan çok akıl, bilim ve ilerlemeyi yücelten dogmatik bir yapıya sahiptir. Bu doğrultuda laiklik, bir yönetim biçiminin ötesine geçerek modernliğin kutsallaştırılmış bir yorumu hâline gelmiştir. Morin'in yaklaşımı, laikliğin tarafsız olmadığını; belirli kültürel varsayımlar üzerine inşa edildiğini vurgulamaktadır.³⁷

Jean-Paul Willaime ve Jean Baubérot ise Morin'in eleştirisini daha ileri taşıyarak, "kato-laikliği" Katolik kökenli ve bu mirası hâlâ taşıyan bir laiklik biçimi olarak değerlendirmektedir. Her ne kadar tarafsızlık söylemiyle sunulsa da söz konusu anlayış, pratikte Müslüman kimlikleri norm dışı, yabancı ve potansiyel olarak tehdit edici biçimde algılamaya eğilimlidir. Willaime'e göre Fransa'daki laiklik, ABD'deki WASP (White, Anglo-Saxon, Protestant) kimliğine benzer şekilde, BLEC (Blanc, Lumières, Europe, Chrétien – Beyaz, Aydınlanma, Avrupa, Hristiyan) temelinde şekillenmektedir. Bu çerçeve, Avrupa'nın

³⁵ Andezian, "L'Islam dans la France d'Aujourd'hui", 44.

³⁶ Bruno Michon, "Laïcité(s) et Démocratie: Entre Liberté de Conscience et Émancipation", *Pensée Plurielle* 1/47 (2018), 82.

³⁷ Edgar Morin, "Le Trou Noir et la Laïcité", *Le Débat* 1/58 (Ocak 1990), 35.

Hristiyan mirasını görünmez bir norm olarak sürdürürken, Müslüman kimliklerin kamusal alanda tanınmasını sınırlandırmaktadır.³⁸

Fransa'da İslam, sosyolojik düzlemde radikalleşme, göç ve toplumsal güvenlik tartışmalarının merkezinde yer almaya devam etmektedir.³⁹ Dinî görünürlük, inanç düzeyinin ötesine geçerek, siyasal ve güvenlik temelli bir mesele olarak da ele alınmakta, bu yaklaşım temsil biçimlerini daha hassas hâle getirmektedir. Başörtüsü, burkini, vatandaşlıktan çıkarma ve üniversite yasakları gibi konular, dinin bireysel bir inanç olmaktan çıkarak ulusal kimliğin sınırlarını belirleyen bir unsur hâline gelmesine yol açmaktadır.

Bu bağlamda Habermas'ın kamusal alan kuramı önemli bir değerlendirme imkânı sunmaktadır. Habermas'a göre seküler toplumlar dinî farklılıklar, karşılıklı tanıma ve iletişim yoluyla kamusal tartışmalara katılabilmelidir. Ancak Fransa'daki laiklik uygulamaları, söz konusu katılımı çoğu zaman sınırlandırmakta ve katı bir uyum anlayışını dayatmaktadır. *Educ-Rel* gibi girişimler bu anlayışa alternatif öneriler geliştirse de söz konusu yaklaşımlar henüz genel politik kültürde kurumsallaşmamıştır. Sonuç olarak, Fransa'da laiklik çoğulcu bir kamusal aklı desteklemekten çok, kültürel homojenlik beklentisiyle şekillenmektedir. Bu koşullar altında İslam, entegre edilmesi gereken bir din olmanın ötesine geçerek, kültürel müzakerenin aktif bir zemini hâline gelmiş ve güncel tartışmalarda merkezi bir konum kazanmıştır.

Sonuç

Fransa'daki laiklik ilkesi çerçevesinde devletin İslam'a yönelik müdahalelerini tarihsel, kurumsal ve sosyolojik boyutlarıyla incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, Habermas'ın Kamusal Alan Teorisi ve Post-sekülerlik tartışmaları temel alınarak, devletin İslam'la kurduğu ilişkinin normatif çoğulculukla ne ölçüde uyumlu olduğu sorgulanmıştır. Araştırmanın temel amacı doğrultusunda ulaşılan bulgular, Fransa'daki laiklik anlayışının din-devlet ayrımına dayansa da özellikle İslam söz konusu olduğunda bu ayrımın yeniden tanımlandığını ve laikliğin büyük ölçüde bir "düzenleme ve yönlendirme" aracı olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

1905 Laiklik Yasası sonrasında şekillenen din-devlet ilişkileri, Müslüman nüfusun artmasıyla birlikte daha yoğun bir gözetim ve müdahale pratiğine dönüşmüştür. İçişleri Bakanlığı'nın İslam'a dair düzenlemelere müdahil olması, tarafsızlık ilkesinden sapıldığını ve devletin dinî alana yön verici bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, İslam'ın "Fransızlaştırılması" yönündeki politikalar, Habermas'ın eşit katılım ilkesine ters düşmektedir. Kamusal alandaki dinî görünürlük, özellikle Müslüman kimlik açısından, tolere edilen değil; dönüştürülmesi gereken bir unsur olarak ele alınmaktadır.

İkinci olarak, "Müslüman sorunu"nın inşası üzerine yapılan analizler, bir konunun kamusal gündeme taşınmasının yalnızca nesnel verilere değil, belirli sosyal aktörlerin çerçeveleme ve temsil gücüne bağlı olduğunu göstermektedir. Bu süreçte Yüksek

³⁸ Michon, "Laïcité(s) et Démocratie: Entre Liberté de Conscience et Émancipation", 83.

³⁹ Michon, "Laïcité(s) et Démocratie: Entre Liberté de Conscience et Émancipation", 87.

Entegrasyon Konseyi (HCI) gibi kurumlar, kamu söylemini şekillendiren önemli aktörler hâline gelmiştir. Bürokratik yapılar kamusal alanın sınırlarını belirlerken, Habermas'ın öngördüğü iletişime dayalı kamusal tartışma ortamı daralmaktadır. Dinî çoğulluk ise çoğu zaman tanınan değil, ulusal normlarla sınırlandırılan ve denetlenen bir konu olarak kalmaktadır.

Üçüncü bölümde ulaşılan bulgular, entegrasyon tartışmalarının sıklıkla güvenlik odaklı bir çerçevede ele alındığını ve Müslüman kimliğinin çoğu zaman potansiyel bir tehdit olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Kamuoyu araştırmaları ve akademik veriler, Fransız toplumunun önemli bir kesiminin Müslümanların entegrasyonuna dair olumsuz görüşler taşıdığını göstermektedir. Ancak bireyler düzeyinde dinî yönelim ve aidiyet biçimleri oldukça çeşitlidir. Habermas'ın post-seküler toplum anlayışında dinî aktörlerin kamusal katkısı olumlu bir değer taşırken, Fransa örneğinde dinî kimliğin görünürlüğü çoğunlukla kamusal düzenle çatışan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Son olarak, kültürel müzakere ve alternatif laiklik modelleri üzerine yapılan incelemeler, Fransa'daki hâkim laiklik anlayışının tarihsel olarak Katolik-Aydınlanmacı bir mirasa dayandığını göstermektedir. Bu nedenle, Müslümanlık gibi farklılık gösteren dinî kimliklerin dışlayıcı biçimde tanımlanmasına yol açmaktadır. Educ-Rel gibi girişimler, kamusal tartışma alanını çoğulcu bir şekilde genişletme çabası sunsa da henüz sınırlı ölçekte etkili olmakta ve mevcut sistemi dönüştürecek güçte değildir. Habermas'ın post-seküler kamusal alan anlayışına göre, toplumsal uzlaşının oluşumunda seküler ve dinî referanslar birlikte rol oynamaktadır. Ancak Fransa'da güncel laiklik uygulamaları, kamusal alanı belirli normatif çerçeveler içinde tutmakta ve kültürel müzakere yerine kurumsal uyuma dayalı bir yaklaşımı öne çıkarmaktadır.

Çalışmanın ortaya koyduğu analizler, Fransa'daki İslam politikalarının laiklik ilkesiyle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda göç, güvenlik ve ulusal kimlik meseleleriyle de iç içe geçtiğini göstermektedir. Habermas'ın kuramsal çerçevesi, söz konusu politikaların kamusal çoğulculuk ilkesine ne ölçüde katkı sunduğunu sorgulamak için güçlü bir zemin sağlamıştır. Ancak elde edilen bulgular, Fransa'da çoğulculuktan çok yönlendirici bir entegrasyon benimsendiğine işaret etmektedir. Uygulanan tematik içerik analizi, Fransız devletinin İslam'a yönelik söyleminde tekrar eden normatif kalıpları ve müdahale biçimlerini görünür kılmıştır. Yasa metinleri, hükümet raporları, kurumsal belgeler ve medya ifadelerinden oluşan belge havuzu, laiklik etrafında şekillenen politikaların söylemsel düzeyde yeniden üretildiği yapıyı ortaya koymuştur. Böylece çalışma, teorik çerçevenin ötesine geçerek, laiklik ve İslam ilişkisine dair pratik örnekler üzerinden somut analizler sunmuştur.

Çalışmada ulaşılan en temel kanaat şudur: Fransa'da laiklik, hukuki bir tarafsızlık ilkesinden çok, kültürel olarak şekillenmiş bir normlar rejimidir ve bu rejim, özellikle İslam söz konusu olduğunda kapsayıcı bir eşitlik zemini sunmaktan uzaktır. Laiklik söylemi, görünürde özgürlük ve eşitliği savunsa da pratikte Müslüman kimliğe yönelik müdahaleleri meşrulaştıran bir araç hâline gelmiştir. Bu bağlamda, Fransa'daki laiklik uygulamalarını sadece hukukî bir çerçeveye değerlendirmek yetersiz kalmakta; aksine, bu uygulamaların ardındaki tarihsel korkular, kültürel varsayımlar ve ulusal kimlik inşası süreçleri dikkate

alınmadan sağlıklı bir analiz yapmak mümkün görünmemektedir. Habermas'ın önerdiği kamusal akıl, karşılıklı tanıma ve iletişime dayalı bir toplumsal uzlaşma önerisidir; ancak Fransa'da bu idealin yerine daha çok teknokratik müdahaleler ve yönlendirici politikalar konumlanmaktadır. Kanımızca, gerçek bir toplumsal çoğulculuk, farklı inanç ve aidiyetlerin yalnızca "tahammül edilen" değil, kamusal alanda eşit yurttaşlar olarak tanınabildiği bir düzenin inşasıyla mümkündür.

İleride yapılacak araştırmalarda, dinî aktörlerin kamusal tartışmalara katılımına yönelik ampirik veriler toplanabilir. Ayrıca, farklı Avrupa ülkeleriyle karşılaştırmalı analizler yapılarak Fransa'daki modelin özgün yönleri daha net biçimde değerlendirilebilir. Özellikle genç Müslüman kuşakların dijital kamusal alandaki varlıkları üzerine odaklanan çalışmalar, laiklik ve din ilişkisine dair yeni açılımlar geliştirmek için katkılar sunabilir.

Hakem/Peer-review: Çift Taraflı Kör/Double Blind.

Teşekkür/Acknowledgements:

-

Beyanname/Declarations:

1. Özgünlük Beyanı/Statement of Originality:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları/Author Contributions:

Makale tek yazarlıdır.

3. Etik Kurul İzni/Ethics approval:

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

4. Finansman-Destek/Funding-Support:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı/Competing interests:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

- Andezian, Sossie. "L'Islam dans la France d'Aujourd'hui". *Autres Temps. Les Cahiers du Christianisme Social* 10 (Eylül 1986), 38-44. <https://doi.org/10.3406/chris.1986.1083>
- Baubérot, Jean. *Laiklik Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005*. çev. Alev Er. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Beaugé, Julien - Hajjat, Abdellali. "Élites Françaises et Construction du "Problème Musulman" Le Cas du Haut Conseil à l'Intégration (1989-2012)". *Sociologie* 5/1 (Mart 2014), 31-59. <https://doi.org/10.3917/socio.051.0031>
- Bilici, Faruk. "Fransa'da İslam". *İslam Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (Mart 1984), 177-203. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuislamtd/issue/1199/14075>
- Bourdieu, Pierre – Boltanski, Luc. "La Production de l'Ideologie Dominante". *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 2/2-3 (Haziran 1976), 3-73. <https://doi.org/10.3406/arss.1976.3443>
- Cansun, Şebnem. "Fransa'da İslam ve İslam'ın Kurumsal Temsili". *Avrupa'da İslam Politikaları*. ed. Kadir Canatan. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2021.
- Çaha, Ömer. "Fransız Laikliğinde Yeni Evre: Kato-Laisizmden İslam Karşıtlığına Laikliğin Fransa'daki Evrimi". *Liberal Düşünce* 16/63 (Ağustos 2011), 29-58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48184/609797>
- Er, Neslihan. *Bruno Etienne Sosyolojisinde Müslüman Toplum*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2024.
- Gediklioğlu, Sümeyye. "Fransa'da İslamofobi". *Kadim Akademi SBD* 2/2 (Aralık 2018), 135-145. <https://doi.org/10.55805/kadimsbd.494333>
- Habermas, Jürgen. *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*. çev. Tanıl Bora - Mithat Sancar. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Jouanneau, Solenne. "Faire Emerger un "Islam Français": Paradoxes d'une Action Publique Sous Contrainte (1970-2010)". *Sociologie* 8/3 (2017), 247-264. <https://doi.org/10.3917/socio.083.0247>
- Karaman, Fikret. "Fransa İslam Konseyi Üzerine Bir İnceleme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (Ağustos 2004), 111-128. <https://doi.org/10.17120/omuifd.30508>
- Kavas, Ahmet. "Fransa'da Din-Devlet Ayrımı Kanunu ve Ülkelerinde Dışlanan Din Adamlarının Osmanlı Devleti'ne Sığınması Meselesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Nisan 2007), 109-130. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuilah/issue/979/11022>
- Kepel, Gilles. *Les Banlieues de l'Islam: Naissance d'une Religion en France*. Paris: Seuil, 2015.
- Michon, Bruno. "Laïcité(s) et Démocratie: Entre Liberté de Conscience et Émancipation". *Pensée Plurielle* 1/47 (2018), 105-125. <https://doi.org/10.3917/pp.047.0105>
- Morin, Edgar. "Le Trou Noir et la Laïcité". *Le Débat* 1/58 (Ocak 1990), 35-38. <https://doi.org/10.3917/deba.058.0035>
- Öztaş, Fatih. "Dinsel Fundamentalizm ve İslamofobi Sarmalında "Fransa İslam'ı" Tartışmaları". *İlahiyat Akademi Dergisi* 14 (Aralık 2021), 179-218. <https://doi.org/10.52886/ilak.973368>

Yıldız, Tark. "İslam et le Lien dans les Quartiers Défavorisés d'Ile-de-France". *Sociétés* 4/138 (2017), 73-84. <https://doi.org/10.3917/soc.138.0073>

